

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ-Нью-Йорк
2004

ДО ПИТАННЯ ПРО УТВОРЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНУ ПОБУДОВУ УПА НА ВОЛИНІ

В історіографії Української Повстанської Армії нараховується чимало праць, виданих як в Україні, так і за кордоном. Однак тільки декілька з них порушують проблеми виникнення та структури цього військового формування в період Другої світової війни¹. На жаль, у цих працях допускається низка фактологічних помилок. Зокрема, автор відомого дослідження з історії УПА Петро Мірчук подає структуру УПА-Північ далекою від реальної картини, й багато сучасних істориків запозичили його думки. Київський дослідник Анатолій Кентій взагалі намагається оминати цю проблему, розповідаючи про УПА-Північ лише в загальних рисах. Відтак, не з'ясувавши організаційної побудови УПА, не знаючи чисельності та керівного складу, важко достовірно говорити щось про її історію.

Крім того, певний час діяло аж дві Українські Повстанчі Армії. Перша чисельністю 300–500 вояків виникла весною 1942 р. на території Рівненської області під керівництвом отамана Тараса Бульби (Тарас Боровець), а друга почала створюватися волинським проводом ОУН(б) у лютому 1943 р. під назвою “Військові відділи ОУН”. Про це згадується у вступі до постанов III Надзвичайного Великого Збору ОУН від серпня 1943 р.: “Провід ОУН на III-й Конференції в лютому 1943 р. зважив стан внутрішніх сил ворога, розглянув зовнішні політичні обставини і ствердив, що настали сприятливі обставини для військової дії. Після цього на терені Полісся і Волині виступили перші збройні відділи Української Повстанської Армії (УПА). З того часу оборону українського населення Полісся і Волині взяла на себе українська військова сила”². А також у листі отамана Тараса Бульби до представників волинського краєвого проводу ОУН(б) від 25 березня 1943 р.: “З уваги на те, що визначена на минулу неділю дня 21. III. 1943 р. спільна нарада, яка мала

¹ Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. Документи і матеріали. – Львів, 1991; Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991; його ж. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40 – 50 років XX століття. – Львів, 2000; Кентій А. В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. – К., 1999; Содоль П. Українська Повстанча Армія 1943–1949. Довідник 1. – Нью-Йорк, 1994; Довідник 2. – Нью-Йорк, 1996.

² ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби. 1929–1955. – Б. м., 1955. – Ч. 1. – С. 97.

на меті організацію одного командування всіх українських військових відділів, не відбулася, я примушений звернутися до організації цим листом... Організація зробила багато потягнень військово-політичної натури не узгіднивши тих питань перед розпочинанням акції з нами (бульбівцями. – *І. М.*) і сьогодні вимагає переводити цю акцію спільними силами”³. Далі Боровець згадує, що військові відділи бандерівців розпочали відкриту боротьбу з німцями та провели окремі акції проти радянських партизанів, чим стурбували отамана і його військо, оскільки, на його думку, це не дасть ніяких результатів, крім зростання відплатних акцій з боку німецької окупаційної адміністрації. Причини, чому Тарас Боровець не підтримував активної збройної боротьби, стають зрозумілими, коли ознайомитися з його листуванням з представниками німецької поліції, яке він розпочав восени 1942 р. і продовжував до травня 1943 р. Тарас Боровець надмірно захопився дипломатичною грою, що було вигідно німцям. Його збройні операції на певний час зовсім припинилися, щоб не “заважати” переговорному процесові⁴.

В історичній літературі зустрічається багато помилкових тверджень про початковий період формування УПА і її тогочасну чисельність. Складається враження, що весною 1943 р. уже діяли тисячі добре озброєних і навчених повстанців. Насправді це далеко не так. Якщо висвітлити цей процес свідченнями командирів і вояків УПА, а також окремими документами, то отримаємо зовсім іншу картину.

Наприклад, командир групи УПА “Турів” Юрій Стельмашук-“Рудий” під час слідства в лютому 1945 р. розповів, що 15 лютого 1943 р. у селі Піддубцях Теремнівського району Волинської області крайовий військовий референт ОУН(б) Північно-західних українських земель (ПЗУЗ) Василь Івахів-“Сом” скликав нараду з приводу створення партизанських загонів. На нараді вирішувалися наступні питання:

1. Визначити, скільки людей у кожній окрузі повинно влитись у ряди повстанських відділів на випадок відкритого збройного виступу.
2. Визначити й розподілити по округах командний склад.
3. Розподілити зброю за тим самим принципом.
4. Конспіративно провести військовий вишкіл з добровольцями⁵.

Фактично, це була директива зі створення майбутньої УПА-Північ. Одночасно крайовий військовий референт “Сом” розпочав формувати Військовий штаб (Головну команду), до якого увійшли Ю. Ковальський-“Гарпун”, С. Снятецький-“Сірко” та інші старшини. На жаль, цей штаб довго не проіснував, а його керівники загинули 13 травня 1943 р. біля села Черниж Маневицького району Волинської області в бою з німецьким каральним підрозділом. З Галичини на Волинь знову було відряджено ще кілька старшин, які пройшли

³ Фонд Рівненського Краєзнавчого музею (папка “Історія ОУН і УПА”).

⁴ Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця. – Рівне, 1998. – С. 11–20.

⁵ *Марчук І.* Военна округа (група) УПА “Турів”: (Виникнення та еволюція) // Воля і Батьківщина. – 1997. – Ч. 3 – С. 39.

вишкіл у батальйонах “Нахтігаль” і “Роланд”, зокрема Василь Сидор-“Крегул”, який відновив діяльність штабу та продовжив створення нових відділів УПА.

За свідченням того ж “Рудого”, Ковельський окружний провід ОУН протягом весни 1943 р. зумів створити тільки три сотні УПА й підстаршинську школу. Згодом виникла ще одна сотня. Поміж добровольцями було розподілено зброю – 450 гвинтівок. Пізніше ці чотири сотні командир “Рудий” реорганізував у три загони й назвав це формування Українська Повстанча Група “Озеро”. Чисельність її становила близько 500 вояків.

1-й загін “Стохід” очолив командир “Вовчак” (Олексій Шум).

2-й загін “Буг” був сформований з колишніх учасників 103-го батальйону поліції під керівництвом “Лисого” (Івана Климчака).

3-ім загоном “Тур” командував “Бистрий” (Пашкевич)⁶.

Але такі великі формування на той час були рідкісними. Діяли окремі невеликі боївки, або відділи, по 50–60 вояків. До них слід віднести відділи “Остапа” (Сергія Качинського), “Коробки” (Григорія Перегінняка), “Яреми” (Никона Семенюка), “Стрибайла” (Леоніда Борейчука), “Крука” (Івана Климишина), “Аркаса” (Олексія Брися), “Острого” (Ярослава Ждана), “Саблюка” (Остапа Качана), “Чорноморця” (Євгена Басюка), “Шпака” та інші.

Заарештований органами НКВС курінний Олексій Брись-“Аркас” (“Остап”) 8 травня 1944 р. у своїх свідченнях розповів: “27 березня 1943 року я зі своїм загоном у 38 чоловік здійснив збройний напад на м. Горохів з метою захоплення арсеналу зброї і щоб забрати у загін поліцейських, з якими була домовленість про перехід у загін. Такий напад був здійснений ще й для того, щоб не дати приводу для переслідування сімей поліцейських та створення враження, що вони не самі пішли від німців, а їх забрали. Арсенал зі зброєю не вдалося захопити і приєднати до загону 30 поліцейських”.

Звинувачений радянськими каральними органами у грудні 1944 р. учасник УПА Мельник Григорій Миколайович, який очолював відділ постачання в загоні “Крука”, повідомив, що коли у квітні 1943 р. він потрапив до повстанського відділу “Крука”, тут налічувалося лише 45–50 бійців. Приблизно через три тижні після цього, наприкінці травня 1943 р., до загону прибув командир Південної групи УПА Петро Олійник-“Еней”, який провів реорганізацію загону. Згідно з його наказом загін “Крука” став називатися не партизанським, а загоном УПА⁷.

Річ у тім, що назва УПА закріпилася за військовими відділами ОУН(б) щойно у квітні 1943 р. після переговорів з отаманом Тарасом Бульбою-Боровцем, на яких було вирішено використовувати популярну назву “Українська Повстанча Армія” для всіх збройних формувань. Ймовірно, 15 квітня 1943 р. було видано навіть спеціальний наказ, про що згадує сам Тарас Боровець у спогадах “Армія без держави”⁸. На Поліссі біля с. Тростянець Костопільського

⁶ Там само.

⁷ Кокін С. А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ. – К., 2000. – С. 38.

⁸ Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – К., 1996. – С. 204.

району Рівненської області 25 квітня 1943 р. відбулася перша присяга бандерівської УПА, на якій були присутні командир Іван Литвинчук-“Дубовий” зі своїм штабом і відділи “Яреми” (Никона Семенюка), “Вороного” (Василя Левковича), “Пугача” і “Шавули” (Адама Рудика), а також місцеві підпільники ОУН. Тоді вояки вперше дізналися про нову назву, під якою будуть діяти. Це ж підкреслює і київський дослідник О. Вовк у вступі до 2-го тому “Літопису УПА”: “...у квітні–травні 1943 р., після прибрання назви Українська Повстанча Армія, збройні відділи ОУН почали офіційно її вживати”. Автор також стверджує, що на основі крайового військового штабу на ПЗУЗ формується Головна команда УПА (ГК УПА) та створюються територіальні штаби УПА, яких на той час було три – один у Волинській області й два в Рівненській⁹. Зокрема, звіт 1-ї групи УПА за травень 1943 р. подає відомості про склад штабу цієї групи:

Командир групи – “Дубовий ” (І. Литвинчук);
Оперативний відділ – “Макаренко” (М. Левицький);
Відділ розвідки – “Печериця” (А. Луцук), “Острий ” (Я. Ждан);
Відділ мобілізації – “Бескид”;
Господарчий відділ – “Потап”;
Вишкільний відділ – “Корбан”;
Виховний відділ – “Рудящий” (І. Луцук);
Санітарний відділ – “Еней” (Д. Сагайко);
Відділ зв’язку – “Горний”¹⁰.

Штабові підпорядкувалися три сотні – “Яреми” (Никона Семенюка), “Шавули” (Адама Рудика) й “Романа”, підстаршинська школа та деякі дрібні боївки (“Галайди”, “Лайдаки”, “Кори”, “Ярмака”).

Зі свідчень керівника Південної групи УПА “Енея” вдалося визначити, хто належав до її штабу весною – влітку 1943 р.:

Начальник штабу – “Голубенко”;
Оперативний відділ – “Поліщук” (М. Омелюсік);
Відділ розвідки – “Немо” (А. Кисіль);
Господарчий відділ – “Чорний” (Бригадир);
Виховний відділ – “Максим” (В. Булавський);
Відділ зв’язку – “Муха” (М. Мартиновський);
Санітарний відділ – “Кучеренко” (Ю. Борщ);
Польова жандармерія – “Зелений” (І. Богуславський)¹¹.

Ця група була чисельнішою, ніж група “Дубового”, і складалася з відділів “Крука” (Івана Климишина), “Чорноморця” (Євгена Басюка), “Орла”, “Черника” (Дмитра Казвана), “Саблюка” (Остапа Качана), “Докса” (Семена Котика), “Беркута”, “Юрка” (Юрія Чуйковського).

Від самого початку існування збройні відділи УПА розпочали активну діяльність: нападали на господарчі, транспортні, адміністративні та військові

⁹ Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 12.

¹⁰ Там само. – С. 171.

¹¹ Кокін С. А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА... – С. 38, 39, 40.

об'єкти німецької окупаційної адміністрації. Цьому сприяв перехід української допоміжної поліції за наказом Головного командування Української Повстанської Армії на бік українських повстанців, що масово сталося в період з 15 березня до 10 квітня 1943 р. Але теза про те, що в лави УПА влилося 4–5 тис. поліцейських, напевно, є неточною, оскільки загальна чисельність УПА на кінець весни 1943 р. не перевищувала 2–3 тис. вояків.

Для цього періоду (весна – початок літа 1943 р.) характерним явищем було своєрідне двовладдя в УПА, яке виникло внаслідок відсутності чіткої структури армії і загибелі її командного складу, про що згадувалося вище. Політичний референт Воєнної округи “Заграва” Дмитро Худенко-“Остап” згадує: “Повинен відмітити, що до початку серпня 1943 року організаційна структура ОУН і УПА та взаємовідносини між ними були досить-таки незрозумілі, розпливчаті, непостійні. Строгої і чіткої схеми ОУН і УПА ще не існувало, в різних місцевостях України (мається на увазі Волинь і Полісся. – *І. М.*) в існуючу структуру ОУН і УПА вносились суттєві місцеві зміни.

Наприклад, в УПА ще не було куренів, сотень, чот, але в кожному районі існували боївки різної чисельності. Командири називались районними і надрайонними, а вищестоячі командири, напр[иклад], “Дубовий”, називались просто командирами з додаванням їхніх псевдонімів. У відносинах між ОУН і УПА та їх взаємодії я сам особисто багато чого не розумів.

Тільки наказ “Клима Савура” у липні 1943 року запровадив точну схему організації УПА зверху до низу, була встановлена певна чисельність та назва підрозділів, частин і з'єднань УПА, штабів і референтур”¹². За його ж свідченням, після цього наказу зовсім припинилися розпорядження ОУН по лінії УПА, а серед повстанців побутовали розмови, що керівництво УПА вважає шкідливим наявність організаційних осередків ОУН у лавах армії, бо це веде до створення окремої партійної касти й до розбрату в середовищі вояків. Тому ніяких зборів членів ОУН у підрозділах не практикувалось, а члени організації розчинилися в загальній масі безпартійних вояків¹³.

Командир УПА Юрій Стельмащук-“Рудий” після арешту розповів на допиті, що “в середині липня 1943 р. був викликаний в с. Журавичі Колківського району Волинської області на зустріч з “Климом Савуром”, якому доповів про проведену роботу Української Повстанчої Групи “Озеро” на Ковельщині. Дмитро Клячківський, а саме він використовував псевдонім “Клим Савур”, схвалив його звіт і передав директиву проводу ОУН про організаційну побудову УПА. Згідно з нею створювалися Військові округи, кожна з яких мала на своїй території групу УПА у складі 3-х чи 4-х загонів. Загін у свою чергу поділявся на три курені. Курінь – 3 сотні; сотня – 3 чоти; чота – 3 рої по 10–12 вояків у кожному. Загальний склад сотні 120–140 вояків, а куреня 360–400 вояків”¹⁴.

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 36662. – Арк. 81.

¹³ Там само.

¹⁴ *Марчук І.* Воєнна округа (група) УПА “Турів”... – С. 40.

Серед документів, які збереглися, виявлено кілька директивних матеріалів, які поділяють тогочасну діяльність ОУН(б) на фронт і запілля. Фронт – це була власне діяльність загонів УПА, а запілля мало забезпечити всім необхідним армію і перебрати в свої руки владу на місцях. Загалом територію ПЗУЗ перейменовано на Військову Генеральну Округу (ВГО), на чолі якої перебував “Клим Савур”. Йому були підпорядковані комендант запілля (керівник оунівської сітки на Волині й Поліссі) “Горбенко” (Ростислав Волошин), шеф військового штабу “Гончаренко” (Леонід Ступницький) і шеф політичного штабу “Галина” (Яків Бусол).

З літа 1943 р. Військовий штаб (Головна команда) складався з таких відділів:

1. Оперативний – “Поліщук” (М. Омелюсік);
2. Розвідувальний – “Євшан” (І. Литвиненко);
3. Господарчий – “Омелько” (Є. Татура);
4. Вишкільний – “Крегул” (В. Сидор);
5. Виховний – “Апостол”.

Якщо штабові не вистачало досвідчених офіцерів, то за інструкцією шеф штабу одночасно міг бути й керівником оперативного відділу. Розвідувальний відділ мав отримувати розвіддані з військової розвідки й референтури Служби безпеки ОУН.

Господарчий референт при штабі тісно співпрацював з господарчим референтом запілля, оскільки все постачання забезпечувалося саме підпільною мережею ОУН¹⁵. Це видно з окремих звітів господарчих референтів організації.

Наприклад:

“Господарчий відділ. Район ч. 10. Для відділу Орла здано:

1. Шинель – 21 шт.
2. Черевиків – 13 пар.
3. Плащів – 4 шт.
4. Котелків – 11 шт.
5. Мундирів – 2 шт.
6. Рубашок – 1 шт.
7. Чобіт – 4 пари.

Це все видно з наказу Матроса, Палія.

Дня, 18. 4. 43 р.

Таран”¹⁶.

Вишкільний відділ мав розробляти і проводити військові заняття у старшинських і підстаршинських школах, комплектувати їхній особовий склад, здійснювати контроль за допомогою військових інспекторів. Першу підстаршинську школу організувала 1-а група УПА у квітні 1943 р. на чолі з колишнім учасником одного з українських легіонів “Корбаном”. Через місяць відбувся випуск підстаршин, або, як їх ще називали, командирів-інструкторів.

¹⁵ Державний архів СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 3. – Арк. 115–117.

¹⁶ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 108а. – Арк. 3.

Перша старшинська школа “Дружинники” була створена в липні 1943 р. і налічувала лише 60 курсантів (по 20 від кожної групи УПА). Її очолив поручник “Горинь”, а викладачами були як старшини Головної команди УПА, так і спеціально підібрані інструктори. Офіційний випуск цієї школи відбувся 6 грудня 1943 р., і всім курсантам, які закінчили успішно навчання, було присвоєно звання хорунжого.

Також шеф штабу мав у своєму підпорядкуванні дві підреферентури: Червоного Хреста і Зв’язку.

Головній команді підпорядковувалися відповідні штаби 4-х груп УПА:

Група “01”, “Заграва” (північна частина Рівненської області).

Група “02”, “Богун” (південна частина Рівненської області).

Група “03”, “Турів” (Волинська область і Берестейщина).

Група “04”, “Тютюнник” (Житомирська область).

У штабі кожної групи створювалися додаткові відділи військово-польової жандармерії, яка слідувала за дисципліною і вилловлювала дезертирів, технічні відділи (саперні). Наказом № 12 від 4 вересня 1943 р. вимагалось у кожній групі створити курси картографів і заснувати картографічні відділи, провести вишкіл польової військової жандармерії, а також на 20 вересня вислати по 30 відповідних людей до другої старшинської школи “Лісові чорти”, яка щойно формувалась¹⁷.

Кожна з груп УПА по-своєму підійшла до виконання розпоряджень ГК УПА. Найчіткіше розбудувала свою інфраструктуру група УПА “Турів”, у склад якої увійшли:

Загін “01”, “Котловина” – командир “Юрій Рубашенко” (Степан Коваль).

Курінь ім. Євгена Коновальця – командир “Рибак”.

Курінь ім. Богдана Хмельницького – командир “Орел”.

Курінь “Погром” – командир “Мороз”.

Загін “02”, “Озеро” – командир “Рудий” (Юрій Стельмашук).

Курінь “Стохід” – командир “Назар”.

Курінь “Буг” – командир “Лисий”.

Курінь “Тур” – командир “Голобенко”.

Загін “03”, ім. І. Богуна (“Січ”) – командир “Лівар”.

Курінь ім. Богдана Хмельницького – командир “Голуб”.

Курінь ім. Князя Святослава – командир “Мирон”.

Курінь ім. Сагайдачного – командир “Вітер”¹⁸.

Група УПА “Заграва” в жовтні 1943 р. мала аж 6 загонів (так тут називали курені), кожен з яких мав 2–3 сотні.

Загін ім. Богуна – командир “Ярема”.

1 сотня “Ворона”.

2 сотня “Пащенко”.

Загін ім. Остапа – командир “Шавула”.

1 сотня “Свірка”.

2 сотня “Бурі”.

¹⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2 – С. 42.

¹⁸ *Содоль П.* Українська Повстанча Армія. Довідник 2. – С. 172–173.

Загін ім. Коновальця – командир “Кора”.

1 сотня “Однорога”.

2 сотня “Бедрижка”.

3 сотня “Бориса”.

Загін ім. Богдана Хмельницького – командир “Острий”.

1 сотня “Цигана”.

2 сотня “Грабека”.

Загін ім. Дорошенка – командир “Вороний”.

1 сотня “Дереша”.

2 сотня “Ярмака”.

Після відступу німецьких військ з території Рівненської області в серпні 1944 р. відбулася нарада проводу ОУН на ПЗУЗ за участю керівника ОУН на СУЗ Василя Кука-“Лемеша” між селами Суськ і Жильжа колишнього Олександрійського району Рівненської області (нині Костопільський район)¹⁹. Зі звітів командирів УПА стало зрозуміло, що протягом першої половини 1944 р. втрати особового й керівного складу становили 50%. Відповідно сили УПА-Північ значно зменшилися. Видано розпорядження ліквідувати всі чотири групи УПА, перерозподіливши заново ті відділи, що вціліли. Група УПА “Богун” та її штаб увійшли до складу УПА-Південь, а курені групи УПА “Заграва” розподілили між групами УПА “Турів” і “Тютюнник”, запровадивши нову назву “з’єднання Груп”. З’єднання груп ч. 33 “Завихост” очолив Іван Литвинчук-“Дубовий”, а начальником штабу став Олексій Громадюк-“Острижський”, оперативним старшиною призначено Леоніда Павловича-“Яворенка”. З’єднання мало діяти на території Волинської області, а також між річками Стир та Горинь. У грудні 1944 р. надійшли нові інструкції від проводу ОУН з вимогою розподілити територію ПЗУЗ на два крайових проводи – Північно-Західний край і Північно-Східний. “Дубовий” став провідником першого (Волинська область, частина Рівненської області між річками Стир і Горинь та Холмщина), а в його проводі з’явилася посада військового референта, тобто командира ЗГ ч. 33, яку зайняв колишній командир групи УПА “Турів” Юрій Стельмашук-“Рудий” (“Кайдаш”). Змінилась і назва з’єднання груп – замість “Завихост” воно почало називатися “ім. Хмельницького” і складалося з шести бригад:

Перша бригада – ім. Лайдаки. “Память Крут” – командир “Ярок”

У складі загонів: 1541, 1542, 1543.

Район дії – Дубровицький, Висоцький, Володимирецький райони Рівненської області.

Сотенні: “Аршин”, “Гаркун”, “Орел”.

Чисельний склад: близько 260 стрільців.

Друга бригада – ім. Острога, “Жовті води” – командир Галайда

У складі загонів: 1644, 1645, 1646.

Район дії – Цуманський ліс – територія Цуманського та Колківського районів Волинської області.

¹⁹ Со щитом и мечем. – Львов, 1988. – С. 134–135.

Чисельний склад: близько 110 стрільців.

Третя бригада – ім. Мазепи, “Холмська” – командир Буря, Ткач.

У складі загонів: 1747, 1748, 1749.

Район дії – Маневидький, Рафалівський, Любешівський райони Волинської області.

Сотенні: “Дніпрович”, “Бродяга”.

Чисельний склад: близько 180 стрільців.

Четверта бригада – ім. Вовчака, “Соборна Україна” – командир Ромб.

У складі загонів: 1850, 1851, 1852.

Район дії – між річками Стохід, Турія, Прип’ять вздовж залізниці Ковель–Сарни.

Сотенні: “Дубовий”, “Залізний”, “Тигр”.

Чисельний склад: близько 170 стрільців.

П’ята бригада – ім. Байди, “Пилявці” – командир Ігор.

У складі загонів: 1953, 1954, 1955.

Район дії – Шацькі ліси Заболоцького й Шацького районів Волинської області.

Сотенні: “Чумак”, “Чорний”, “Нерозлучний”.

Чисельний склад: близько 215 стрільців.

Шоста бригада – ім. Назара, “Помста Базару” – командир Верховинець.

У складі загонів: 2056, 2057, 2058.

Район дії – південні райони Брест-Литовської області.

Сотенні: “Боз”, “Чорноморець”, “Яр”.

Чисельний склад: близько 310 стрільців²⁰.

Загалом у з’єднанні груп ч. 33 було 1300 стрільців. Уже наприкінці 1944 – на початку 1945 рр. карально-репресивним органам УРСР у результаті активної агентурно-провокаційної та оперативної роботи вдалося завдати значних утрат цьому з’єднанню груп УПА. 26 січня 1945 р. була знищена охорона “Кайдаша”, а сам він, важко хворий на тиф, потрапляє до рук НКВС. 8–12 лютого біля села Трипутня Дубровицького району розбито бригаду “Пам’ять Крут” і знищено весь її керівний склад на чолі з командиром “Ярком”.

“23. 02. 45 в районі Майданського лісу Деражненського району, – читаємо в офіційних радянських донесеннях, – війська НКВС виявили банду “Галайди” (бригада “Жовті води”. – *І. М.*), після чого зав’язався бій в результаті якого знищено бандитів 86 чоловік і захоплено в полон 33 чоловіки. Серед вбитих сотенний “Безіменний”, а сам “Галайда” захоплений живим у полон”²¹.

Значну частину вояків було знищено Службою безпеки ОУН у підозрі, що вони завербовані і є агентами НКВС. Звичайно, до складу бригад були

²⁰ *Марчук І.* Воєнна округа (група) УПА “Турів”... – С. 39–40.

²¹ ДАРО. – Ф. Р-688. – Оп. 5. – Спр. 30. – Арк. 43.

закинуті агенти-провокатори, але, очевидно, постраждало багато невинних стрільців через невмілу діяльність самої СБ. Підсумковий звіт на 1 грудня 1945 р. повідомляє, що есбісти знищили 234 вояків УПА, в середньому по 20–40 у кожній бригаді, а також майже повністю ліквідовано відділ охорони крайового провідника “Дубового” під назвою “Азіати” (всього 50 вояків)²².

На літо 1945 р. чисельність з’єднання груп ч. 33 ім. Хмельницького становила близько 300–400 вояків. Це також підтверджує “План агентурно-оперативних заходів по ліквідації оуновського підполля...” у Волинській області, складений 23 липня 1945 р. місцевими управліннями НКВС та НКДБ. Під № 1 подаються військові та агентурно-оперативні заходи, спрямовані проти бригади “Соборна Україна” (в тексті «банда “Кубика”-“Ромба”»): “на території північної і східної частин Ковельського району і суміжних з ним районів оперує і ховається банда силою до 150 чоловік, так звана бригада, яка входить у з’єднання банд груп УПА “Завихост”, якою керує Зінчук Тихон Миколайович, 1909 р. народження, уродженець і житель с. Несухойжі, Ковельського району, має псевдонім “Кубік” – він же “Ромб”.

Озброєння банди: ручних кулеметів – 17, автоматів – 43, гвинтівок – 83”²³.

Про іншу бригаду – “Холмську” – в цьому документі подається така інформація: “Банда “Ткача”, так звана бригада, яка входить до складу групи “Завихост”, – у складі біля 80 чол., озброєна ручними кулеметами, автоматами і гвинтівками, діє і переховується в лісових масивах в районі сіл Сафіянівка, Іванівка, Котівка; Мала і Велика Яблунька Маневецького району”²⁴. Також згадуються дрібніші відділи “Залізняка” (40 чоловік), “Ярослава” (35 чоловік) та інші.

На вересень – жовтень 1945 р. з’єднання груп УПА ім. Хмельницького (воно ж ЗГ ч. 33 “Завихост”) припинило своє існування як бойова структура – залишки бригад і штаб розпущено, а вцілілі вояки й командири отримали різні призначення, поповнивши підпільну мережу ОУН (так зване “збройне підпілля”).

Інша частина УПА-Північ – з’єднання груп ч. 44 “Тютюнник” – перебувала під командуванням Федора Воробця-“Верещаки” (“Олекси”) й діяла на схід від р. Горині на Рівненському Поліссі та в Житомирській області.

Штаб ЗГ ч. 44 “Тютюнник” сформовано в серпні–вересні 1944 р. у складі таких старшин:

- 1) шеф штабу – “Василь Вечера”;
- 2) референт розвідки – полк. “Дибов”;
- 3) оперативний відділ – лейт. “Сірий”;
- 4) вишкільний відділ – хор. “Орест”;
- 5) персональний відділ – ст. бул. “Опанас”;
- 6) господарчий відділ – ст. бул. “Карпо”;
- 7) військова служба безпеки – бул. “Нечипор”;

²² Державний архів СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 57. – Арк. 52–53.

²³ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1693. – Арк. 76–99.

²⁴ Там само.

- 8) виховний відділ – “Святославич”;
- 9) медичний відділ – лікар “Сокіл”²⁵.

До складу самого з’єднання увійшли наступні відділи:

1) Загін “Дорош” – командир “Стальний”.

У складі відділів:

1. ім. Тятиви – командир “Пашенко” (“Хмельниченко”);
2. ім. Коробки – командир “Моряк”;
3. ім. Буйного – командир “Велес” (“Павленко”).

Район дії – Сарненський, Клесівський, Рокитнівський райони Рівненської області й північна частина Житомирської області.

Чисельний склад: 266 стрільців.

2) Загін “Прилуцький” – командир “Дяченко”.

У складі відділів:

1. командира “Кантового”;
2. командира “Стріли”;
3. командира “Мухи”;
4. командира “Ольхи”.

Район дії – Костопільський, Березнівський райони Рівненської області й Житомирська область. Чисельний склад: 278 стрільців.

3) Загін “Стародубський” – командир “Кузьма”.

У складі відділів:

1. командира “Сіромахи”;
2. командира “Сома”;
3. командира “Моряка”.

Район дії – Березнівський район по річку Горинь і Білоруська округа в басейні ріки Прип’яті.

Чисельний склад: 175 стрільців.

За звітом шефа штабу ЗГ “Василя Вечери”, на 31 грудня 1944 р. у лавах цього формування УПА перебувало 830 вояків²⁶.

Бойові дії свідчили, що відділи УПА-Північ втрачають активність через погане матеріально-технічне забезпечення – не вистачало командного складу на середньому і вищому рівнях, лави УПА роз’їдала провокативна діяльність радянської агентури. Ще на початку 1945 р. командир УПА-Північ “Клим Савур” порушував питання про розпуск існуючих загонів і створення в кожному районі на їхній основі відділів особливого призначення (ВОПів) числом по 20–40 вояків кожен, яким легше буде оперувати у своїх рідних місцевостях. Відповідно мало поліпшитися матеріальне забезпечення.

Уже 1 вересня 1945 р., за даними нового провідника ПЗУЗ “Чупринки” (М. Козака), в складі колишнього з’єднання УПА ч. 44 під командуванням

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 87а. – Арк. 19–27.

²⁶ Там само.

“Верещаки” нараховувалося лише чотири відділи УПА (240 бійців) та 120 осіб охорони керівного активу підпілля²⁷, тобто чисельність цього з’єднання зменшилася на 43%. За свідченням захопленого органами НКВС командира “Верещаки”, на початок 1946 р. живими зі штабу залишилися – шеф штабу “Василь Вечера”, політичний керівник “Святославич” і референт військової СБ “Нечипір”, а з курінних командирів лише троє – Яків Яковлев-“Юрко”, “Ярославенко” і “Сівач”. З п’ятдесяти сотенних командирів у строю залишалися також троє – “Деркач”, “Лис” і “Остюк”²⁸.

Звіт шефу штабу ЗГ ч. 44 за вересень 1945 р. засвідчує, що з’єднання як таке було розформоване на дрібні відділи: “Командир Стальний з кіннотою 27 чоловік – рейдуєча група по терені З. Г. заходу і сходу.

Командир Сіромаха з чотою 25 чоловік призначений до політично-пропагандивної роботи на терені сходу (Житомирська область. – *І. М.*).

Загін “Дорош” розформовано... Відділ командира “Велеса” около 50 чоловік підпорядковано надрайоновому провідникові Сарни. Відділ командира Моряка около 25 чоловік підпорядковано надрайоновому провідникові надрайону Костопіль.

Загін командира Сівача розформовано... Відділ командира Ольхи 73 чоловіки, в тому [числі] 10 хворих, ще без призначення”²⁹.

Під кінець осені 1945 р. з’єднання груп “04” – “Тютюнник” теж припинило своє існування як бойова одиниця.

Загалом УПА-Північ проіснувала майже три роки (весна 1943 – осінь 1945 рр.), маючи трьох командирів: перший – Василь Івахів-“Сом” (весна 1943 р.), другий – Дмитро Клячківський-“Клим Савур” (літо 1943 – 12 лютого 1945 рр.), третій – Микола Козак-“Чупринка”. Хоча існує інформація, що коротко з вересня 1945 р. до лютого 1946 р. цю посаду займав Петро Олійник-“Роман”, а після його загибелі – Іван Литвинчук-“Дубовий” (загинув 19 січня 1951 р.). Останні два були командуючими більше формально, оскільки зі згаданих звітів видно, що УПА-Північ на той час уже не існувала, – це була радше данина традиції і своєрідний спосіб морального впливу на народні маси. Пізніші накази ГК УПА, які стосувались УПА-Північ, видавалися лише з приводу підвищення військових звань і нагородження вояків і командирів УПА-Північ (живих або посмертно), які вели збройну боротьбу в лавах підпільників ОУН.

Динаміка чисельності УПА-Північ свідчить, що весь 1943 р. тривало зростання армії за рахунок добровольців і мобілізованих. На той час пропорція між ними була приблизно рівною, але надалі вона змінювалася в бік зростання мобілізованих. Загальних даних про кількість вояків у лавах УПА-Північ на кінець 1943 р. поки що не виявлено, але з розрізаних звітних документів найвірогіднішою є цифра 8–10 тис. бійців. Восени 1944 р. у двох з’єднаннях ч. 33 і ч. 44 залишилося лише 2120 вояків, тобто втрати склали

²⁷ Кентій А. В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. – С. 89.

²⁸ Державний архів УСБУ в Тернопільській області. – Спр. 1691. – Арк. 35.

²⁹ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 87а. – Арк. 45.

6–8 тисяч упівців, а якщо врахувати дезертирів і захоплених у полон, то вони були значно більшими. Наприклад, звіт секретаря Рівненського обкому КП(б)У від 25 лютого 1945 р. подає такі втрати УПА й ОУН:

1. Вбито 15306 чоловік.
2. Захоплено в полон і заарештовано 18066 чоловік³⁰.

Проте ці дані, особливо щодо кількості вбитих, можна ставити під сумнів, бо війська НКВС завищували число вбитих. Реальних підрахунків ніхто практично не робив, а звіти писалися так, щоб втрати ворога представити більшими за власні.

За даними Волинського обкому КП(б)У на 25 лютого 1945 р.:

1. Вбито 6316 чоловік.
2. Захоплено 4114 чоловік.
3. Вийшло з повинною 5121 чоловік³¹.

Сумарно втрати, за цими партійними звітами, становлять 48923 упівці.

Мобілізаційні резерви також були вичерпані вже влітку-восени 1944 р. у зв'язку з масовою мобілізацією в лави Червоної армії. Втрати можна було поповнювати лише за рахунок дезертирів з радянського війська і юнаків 1927–1928 років народження. Карально-репресивні органи закинули у відділи досвідчену й перевірену агентуру, іноді навіть на керівні посади. Наприклад, агент НКДБ “Корж” отримав посаду референта штабу південної групи УПА, а захоплений у полон шеф штабу з'єднання УПА “Холодний Яр” “Чорноморець” погодився допомагати карально-репресивним органам у ліквідації керівництва УПА й ОУН, отримавши агентурну кличку “Кармелюк”³². Досить добре забезпечені підрозділи внутрішніх військ НКВС дістали таємний наказ переслідувати відділи УПА до повного знищення, не даючи їм можливості відійти в інші регіони й перепочити від безперервних боїв.

Існування значних підрозділів УПА-Північ (курінь, загін) стало неможливим. Найрухомішими і найбоєздатнішими виявилися відділи кількістю 50–70 вояків, але й вони були приреченими. Наближалася зима 1946 р., і керівництво ОУН на ПЗУЗ вирішило остаточно перейти до підпільної організації, а не оперувати армійськими регулярними структурами, що повсякчас вели бойові дії. Таким чином, УПА-Північ припинила збройну боротьбу з об'єктивних причин – неможливість поповнювати людські втрати, відсутність матеріального забезпечення, загибель значної кількості командирів, роздрібленість на малі підрозділи (боївки), а також через певний моральний занепад у середовищі вояків. Друга світова війна завершилася, і в командування УПА зникли ілюзії щодо ймовірного нападу союзників антигітлерівської коаліції на СРСР після розгрому Німеччини.

³⁰ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 923. – Арк. 4.

³¹ Там само. – Спр. 1693. – Арк. 35–36.

³² Ткачук А. В. Перед судом истории. – К., 2000. – С. 70.